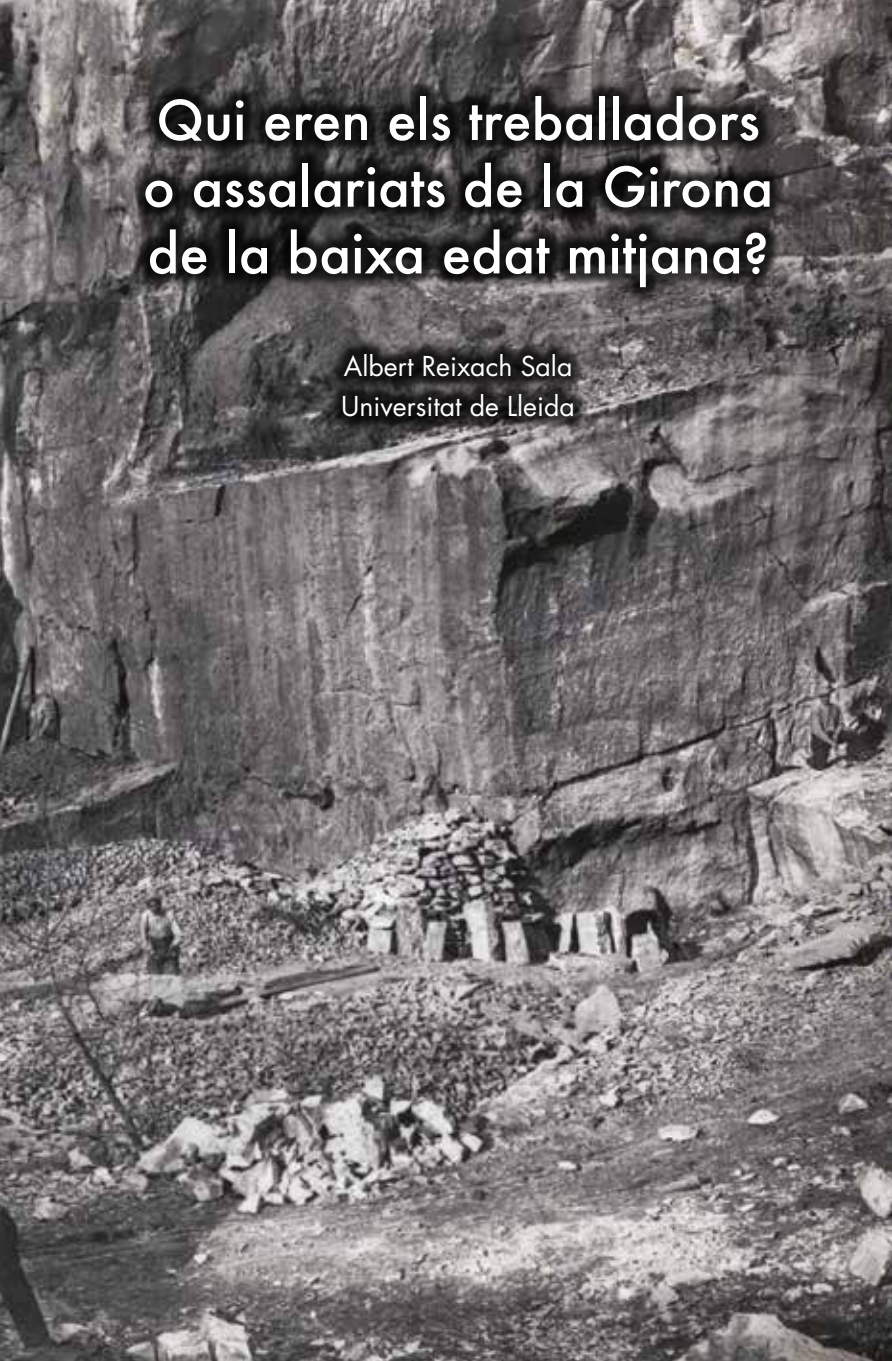

Qui eren els treballadors o assalariats de la Girona de la baixa edat mitjana?

Albert Reixach Sala
Universitat de Lleida

Qui eren els treballadors o assalariats de la Girona de la baixa edat mitjana?

Albert Reixach Sala

RESUM

El text ofereix una aproximació al col·lectiu de treballadors i persones assalariades de la ciutat de Girona durant els segles XIV i XV. L'estudi parteix de l'anàlisi de la bibliografia publicada fins al moment i de fonts documentals de tipus fiscal, municipal, comptable i notarial dels diferents arxius de la ciutat de Girona.

Com a epígrafs introductoris, descriu breument la ciutat de Girona com a centre econòmic generador d'un destacat mercat de treball i, també, les diferents denominacions que reben treballadors i assalariats en les fonts documentals. Tot seguit fa una caracterització d'aquests grups, per explicar quants eren, on vivien i com vivien, centrant-se en els sectors del tèxtil, la construcció i el servei domèstic. Finalment dedica un capítol a presentar breument el treball femení en els sectors ja esmentats però també en d'altres d'específics.

Imatge de la pàgina anterior: Picapedrers treballant a la pedrera Pruneda, 1930.

Ajuntament de Girona. CRDI (Autor desconegut, RG. 066520).

En una ciutat de certes dimensions com era Girona als segles XIV i XV un percentatge considerable de la població treballava per altri, és a dir, que vivia principalment dels salaris o remuneració que rebia a canvi de la feina (o feines) que feia. Tanmateix, el dels treballadors assalariats és un col·lectiu una mica oblidat pel medievalisme, en bona mesura perquè el focus de la documentació conservada els voreja o directament els deixa a la zona de penombra.

Durant les darreres dècades estudis dedicats a d'altres territoris europeus, com les ciutats franceses o italianes, s'han esforçat per intentar identificar i caracteritzar aquest grup. I és que no era cap prioritat pels historiadors que des del segle XIX s'havien aproximat al món laboral de l'edat mitjana. Com es pot suposar, el que sobretot els interessaven eren, o bé les estructures corporatives que precedien els gremis (o, millor, la imatge de gremi que es tenia en la societat liberal d'aleshores), o bé els salaris com a indicadors de les conjuntures econòmiques i dels nivells de vida.

La historiografia dedicada al món urbà de la Catalunya medieval ha avançat més o menys en aquesta línia. Per això, tot el que sabem sobre els assalariats de les grans ciutats, començant per Barcelona, ho devem a treballs que s'han dedicat a les corporacions d'ofici, a les dinàmiques generals en la producció artesana i el comerç, o a sectors específics com el de la construcció, que, a banda de peces de trencaclosques valuoses per als historiadors de l'arquitectura o de l'art, ofereix moltes dades en relació amb preus i salaris. Han estat també d'interès les aportacions fetes a

partir d'anàlisis d'hospitals i altres institucions caritatives, que han rescatat de l'oblit els pobres i marginats dels nuclis urbans, una massa de població amb què sovint es confongueren molts treballadors precaris. Un altre impuls ha derivat de l'atenció a les dones de diverses extraccions socials amb recerques endegades en especial des de la universitat de Barcelona i centrades majoritàriament en la pròpia capital catalana.

Girona encaixa dins d'aquest quadre. Compta una obra de referència sobre el món de la construcció del segle XV; també amb síntesis de ja fa uns quants anys sobre les corporacions d'ofici i el món del treball i amb l'ambiciosa tesi doctoral de Christian Guilleré, que, fruit d'un afany d'història total de la ciutat i del seu entorn al segle XIV, ens ha deixat conjunts d'informacions més o menys sistemàtiques sobre distintes franges de la societat gironina del moment i l'organització de certs sectors professionals.

En aquesta aportació forçosament breu partirem de la bibliografia existent i, sobretot, posarem en valor documentació d'arxiu inèdita per tal de traçar una panoràmica de les possibilitats d'estudi sobre els assalariats o treballadors a la Girona de la baixa edat mitjana, això és, a grans trets, dels segles XIV i XV. En realitat, ens proposem respondre una pregunta molt àmplia: qui eren aquests treballadors i treballadores? Renunciem des de bon principi a afrontar qüestions que acostumen a guiar els estudis sobre els grups assalariats de l'època, en especial els del període posterior a la Pesta Negra de 1347, que es considera una edat d'or

pel col·lectiu, atès que es revaloraren les remuneracions que rebien i milloraren la situació com a resultat de diverses circumstàncies demogràfiques i econòmiques precipitades per l'epidèmia. Aquí no ens serà possible aplegar i comentar dades sobre les corbes de salaris o l'evolució que segur que experimentà el col·lectiu que ens ocupa al llarg dels segles tardomedievals. També descartem tenir en compte la minoria jueva (i, més endavant, conversa) de la capital gironina, un grup amb un pes significatiu en diversos àmbits econòmics i amb desigualtats internes que també implicaven l'existència de famílies o individus que vivien del seu salari.

Assumint aquestes limitacions, ens dedicarem principalment a ordenar idees i a posar l'èmfasi en exemples que haurien de convidar a dur a terme futures investigacions de més abast. Començarem pel principi, o sigui, traçarem les línies mestres del context en què hem de cercar els segments de població que subsistien gràcies al que se'ls pagava per la feina que feien i, així mateix, comentarem les diverses fonts d'arxiu que ens permeten apropar-nos-hi.

GIRONA, UN CENTRE ECONÒMIC I, PER TANT, UN MERCAT DE TREBALL

La Girona de la baixa edat mitjana, situada entre les cinc principals ciutats del Principat amb una població que oscil·lava entre els 8.000 i els 5.000 habitants, era un centre econòmic de referència regional dins del panorama català i del conjunt de la corona d'Aragó. Acol·lia diverses manufactures. Hi destacava el

binomi clàssic de l'època preindustrial: el tèxtil (primer centrat en les teles de cotó i, a partir de mitjan segle XIV, especialment les de llana) i el sector de la pell. En el cas concret de la ciutat de l'Onyar, sobresortia, a més, l'activitat lligada a la construcció. Així doncs, la capital gironina era també un mercat de treball, sens dubte el més important i dinàmic de la Catalunya del nord-est, i hi havia, per tant, un nombre considerable de persones que vivien dels salaris que cobraven per fer tasques molt variades.

La producció de draps de llana era un procés llarg i complex que arrencava amb el triatge, el cardat, el pentinat i el filat de la llana; continuava amb l'ordissatge i el tissatge, i seguia amb diversos processos d'acabat que incloïen mullar, batre (això en part en molins) i assecar els draps diversos cops (amb la possibilitat complementària de tenyir-los) fins a arribar al plegat definitiu. Tot plegat requeria d'una mà d'obra de perfil divers que ajudés els menestrals responsables de cada fase.

De forma similar, en l'adobatge de pells per convertir-les en cuir els titulars de les instal·lacions específiques per a aquest tractament havien de recórrer a distints operaris.

És encara més evident que tallar pedra nummulítica als vessants de la muntanya de Girona i alçar parets en les grans obres religioses i civils que es dugueren a terme entre els segles XIV i XV (com la catedral o les muralles) fou un treball d'equip. Altres artesans amb obradors que es dedicaven a manufactures més

especialitzades, com els acabats per a teles o cuirs, l'elaboració de peces de metall o la producció de retaules o objectes d'argent també necessitaven ajudants al seu costat; molt sovint aprenents que, a canvi de formació, els cobrien la major part de feines. Els mercaders delegaven funcions en agents o macips, igual que els juristes i notaris es rodejaven d'auxiliars. Per al transport de persones i mercaderies, es contactava amb traguers professionals o es llogaven muls d'hostalers, però els animals requerien també acompanyants. Les llars relativament acomodades de la ciutat comptaven amb servei domèstic. A banda d'això, com que Girona era capital episcopal, les jerarquies eclesiàstiques i tots els clergues que hi residien, a més dels convents i d'institucions com l'Almoina del Pa de la Seu, l'Hospital Nou i altres ens assistencials menors, també tenien a càrrec servents. Les administracions, això és tant les corts dels oficials reials i episcopals com el govern municipal, feien encàrrecs puntuals per a feines variades al marge de les que assumien contractats permanents com els saigs o verguers. A més, entre les famílies amb un cert nivell d'ingressos, des de ciutadans rics fins als mateixos menestrals que contractaven a ajudants, resultava habitual l'adquisició d'esclaus i esclaves, que eren empleats tant en l'àmbit domèstic com als negocis o obradors al costat dels assalariats. Finalment, i encara que en un nucli urbà important com Girona l'agricultura fos un sector amb menys pes al costat de les manufactures, no es pot descartar que dins de les muralles de la ciutat hi visquessin jornalers mobilitzats per a treballs a les hortes de l'entorn o a terres i masos de parròquies de les rodalies.

CONSIDERACIONS DE MÈTODE I FONTS PER RASTREJAR UN COL·LECTIU A L'OMBRA

Insistim que el col·lectiu que anomenem de treballadors i treballadores en una ciutat dels segles XIV i XV no és fàcil de rastrejar. Topem amb dificultats d'ordre divers. D'entrada, ens cal abandonar l'esquema clàssic de la trajectòria d'un artesà amb uns inicis com a aprenent, una etapa intermèdia d'oficial i la culminació com a mestre. En realitat, és millor pensar que a la Catalunya de la baixa edat mitjana (com en altres territoris coetanis) el que s'imposava era l'existència d'uns menestrals i dels «altres», un grup heterogeni de joves en formació, assalariats d'edats variables i figures auxiliars temporals o més aviat precàries. I és que no tots els que s'iniciaven en un ofici comptaven amb els mitjans per acabar adquirint l'instrumental necessari i menys per establir-se en un local o amb un negoci propi. Els qui ho heretaven de familiars gaudien de moltes més opcions, és clar. Alhora, res no impedia que algú es dediqués a més d'un sector al llarg de la vida professional o que, fins i tot, combinés ocupacions prou diferents en un mateix moment en la línia dels treballs complementaris adaptats al cicle agrícola que s'observen en molts camperols. Els qui rebien més formació o assolien un grau d'especialització major és evident que anaven més buscats i tenien més possibilitats de seguir sempre vinculats a un mateix ofici i prosperar. Aquests devien constituir més aviat l'excepció, però. Els estudis disponibles per moltes ciutats deixen entreveure que entre els assalariats no eren rares les situacions de precarietat estructural, d'individus que treballaven per sobreviure

i vorejaven el llindar de la pobresa. Molts d'aquests treballadors pobres malvivien acollits a les cases o en habitacles dels qui els donaven feina i estaven a la mercè dels temps: qualsevol adversitat els podia abocar a trobar-se entre els pobres que, per exemple, s'anaven a alimentar amb el pa que els oferia l'Almoina de la Seu.

En aquest mateix context, en àrees desenvolupades de l'Occident europeu com Catalunya, des d'almenys el segle XIII, es consolidà un ventall d'etiquetes socioprofessionals que cobria bona part de l'estructura d'ocupacions. Això no obstant, en l'etapa estudiada no en quallà cap per referir-se de manera homogènia al conjunt d'operaris o assalariats dels diversos sectors. Un dels termes més estesos era el de *bracer*, figura que normalment s'ha associat a la d'un jornaler que es dedicava a tasques manuals al camp, però que tot indica que també incloïa els qui es llogaven per realitzar altres feines en entorns urbans. Dins del món de la construcció es distingeixen amb força claredat els *manobres*, que ajudaven els mestres de cases o responsables de les obres. Per moltes manufactures les fonts acostumen a referir-se als *macips* o *nuncis*, així com als *joves* o *fadrins*, ja que, com hem apuntat, el col·lectiu de treballadors s'associa de forma freqüent amb etapes de joventut; però no són etiquetes que normalment s'equiparin a les altres categories habituals en els registres fiscals o notariais. En realitat, tots els termes esmentats fins ara es mostren canviants com segurament era, al capdavant, el món que observem. I no només això. Hem de plantejar-nos també que denominacions professionals amb una gran presència en les relacions de contribuents o altres

fonts i que designen ocupacions que cobrien fases àmplies del procés de producció de certs béns, com els paraires i els teixidors en el tèxtil, els blanquers en la pell o, fins i tot, els sabaters o ferrers, servissin per identificar no únicament mestres o artesans consolidats, sinó també oficials o persones que treballaven a compte d'un col·lega amb taller propi.

Aquesta situació subalterna, ja fos per la condició socioeconòmica o per l'edat, tenia al mateix temps implicacions en el tractament fiscal del col·lectiu. Per contrast amb altres professionals o practicants d'un ofici específic, sembla clar que només una part del col·lectiu que suposem prou extens de treballadors eren titulars d'una unitat fiscal, és a dir, que eren caps de casa reconeguts a l'hora de pagar impostos. Generalment estaven al capdavant d'un foc els qui havien format una família o, malgrat continuar solters, vivien sols i de manera autònoma. Per contra, els qui, joves o no tan joves, treballaven i s'estaven o servien a casa d'algú i, per descomptat, els esclaus, no tenien obligacions fiscals pròpies. En paral·lel a això, realitzaven activitats econòmiques de perfil baix que els comportaven poca presència als registres oficials. Això no obstant, ni molt menys es pot considerar que fossin invisibles.

En realitat, disposem de diverses fonts que ens obren finestrons al món del treball assalariat a la Girona de la baixa edat mitjana. Són principalment fonts de quatre tipus : les d'origen fiscal, les vinculades al govern municipal, les de tipus comptable i, finalment, les notariales.

Pel que fa a les fonts derivades de la percepció d'impostos, ens referim tant als fogatjaments com a les talles d'àmbit municipal. Més enllà de les característiques que diferencien ambdues tipologies de documentació i de les variacions dins de les pròpies sèries de registres, ens ofereixen instantànies completes de l'estructura d'ocupacions d'una ciutat com Girona i de com evolucionaren al llarg de períodes amplis, gràcies a la consolidació ja esmentada d'etiquetes professionals. Com també hem explicat, però, l'absència de termes concrets per definir tots els assalariats i el fet que no fossin majoria els qui encapçalaven una unitat fiscal fan que sigui molt complicat calcular el pes demogràfic real del conjunt del col·lectiu dins de la població gironina. Malgrat això, encara que només puguem observar-ne una part, les xifres que se'ls assignen a alguns dels seus membres com a contribuents sí que ens permeten entreveure el nivell econòmic respecte de la resta de sectors professionals o franges socials.

En el cas de la documentació generada pel municipi, per cercar treballadors hem de centrar l'atenció en actes o registres concrets. Com es pot suposar, la posició modesta que ocupaven en una societat tan estratificada els impedia tenir accés o presència directa en el govern local. A diferència dels mestres d'ofici o menestrals amb un negoci autònom, a les assemblees del consell no comptaven amb representació ni en la franja inferior en què es dividia la societat política local (només en anys molt esporàdics de la segona meitat del segle XIV podem arribar a trobar algun bracer formant part del consell de vuitanta membres). De tota

manera, el municipi, emparant-se en el dret a fer lleis i a publicar-les que va anar assumint des de finals del segle XIII, cada cert temps elaborava ordinacions que, entre bastants d'altres aspectes, incidien en determinades manufactures i, per tant, en el món laboral. Eren textos que els edils municipals feien pregonar a través dels oficials reials o del mostassaf, la figura que, a mig camí dels poders de l'administració reial i les competències del govern local, difonia i vetllava pel compliment dels reglaments que es generaven des de la corporació municipal. Aquestes ordinacions es registraren inicialment en llibres d'actes del consell municipal i d'accions de l'executiu (només en alguns períodes avançats es crearen volums propis). Ja al segle XVI, a Girona, com en altres poblacions, es compilaren en l'anomenat *Llibre del mostassaf*, el qual recull normes publicades per aquest oficial des de començaments del segle anterior i que sumades configuraven el marc legal vigent a la ciutat en aspectes molt diversos. Són textos d'una naturalesa similar en què també podem trobar esments puntuals a la figura dels assalariats i les ordinacions específiques de corporacions d'ofici, és a dir, de les agrupacions professionals que, a diferència d'altres indrets, en el cas de la Corona d'Aragó de la baixa edat mitjana no gaudien d'autonomia suficient com per aconseguir que es fessin efectives i que es complís el que estipulaven. D'aquí que s'haguessin d'afermar en la monarquia o en el govern municipal.

Amb tot, si hi ha una font estrella per endinsar-se en el col·lectiu dels assalariats es tracta, sens dubte, de les comptabilitats, o sigui els llibres de comptes que produïren tant institucions com

determinats particulars per controlar les rebudes i pagaments que feien. En el cas de la Girona del període estudiat destaquen les sèries de llibres de l'obra de la catedral, de la de Sant Feliu i la d'una institució assistencial rellevant com era l'Almoina del Pa. En les primeres sèries trobem sobretot personal del sector de la construcció, tal com han mostrat les diverses investigacions que s'hi han dedicat. En els registres de l'Almoina, en canvi, a banda d'individus vinculats al servei de pa diari que oferia i a l'entorn domèstic del paborde que la regia, hi ha esments de remuneracions als qui eventualment treballaven pels diversos dominis rurals que tenia repartits per la diòcesi. També es conserven alguns volums més esparsos (i sobretot de la segona meitat del segle XV) d'una institució ja esmentada com és l'Hospital Nou o de Santa Caterina, entre d'altres fundacions o prebendes eclesiàstiques menors amb patrimoni entorn de la ciutat.

El govern municipal, a part de la documentació mencionada, també generà sèries de comptabilitat en què es poden rastrejar pagaments a treballadors eventuais o a veïns de la ciutat que prestaven serveis esporàdics per tasques molt variades. Aquestes referències es concentren en l'anomenada clavarria dels jurats (la part de la tresoreria que assumia totes les despeses al marge del pagament dels interessos del deute censal). També es conserven algunes sèries de comptes més puntuals d'altres caixes que es crearen específicament entorn de les botigues del forment o d'una temptativa efímera de monopoli de la venda de vi de la segona dècada del segle XV. Igualment vinculats a la

corporació local es troben els comptes de les obres d'ampliació i millora del sistema de muralles que es dugueren a terme entre el darrer terç del segle XIV i els primers decennis del següent, o les actuacions més esporàdiques d'adequació de la llera del Ter que s'iniciaren a mitjan quatre-cents. En tots aquests llibres apareixen retribucions a jornalers que actuaren d'operaris al costat d'especialistes de la construcció. De comptabilitat privada a la Girona dels segles XIV i XV pràcticament no se'n conserva, més enllà d'algun exemplar aïllat a l'Arxiu Capítular i d'altres mostres, els responsables de les quals (normalment gent que estava a càrrec de menors o d'una herència) feren transcriure per raons diverses dins d'actes notariais.

Finalment, trobem traces de certs aspectes de la vida laboral i, en especial, de la vida privada i familiar (o potser més ben dit, vida contractual) dels treballadors en la documentació notarial. Pel que fa a la contractació reglada, el testimoni més comú són els acords d'afermament de joves, tant per aprendre un ofici com per servir en alguna casa. Un cop iniciat el vincle, també pogueren rebre poders del seu superior. Alhora, els salaris o soldades que se'ls devien, en especial quan la relació s'havia prolongat més d'un o dos anys, pogueren generar rebuts davant de notari. Amb tot, quan es tractava de remuneracions per feines esporàdiques que es pagaven ràpid, no compensaven un document notarial. Només si calia reclamar sumes pendents o s'arribava a l'extrem d'iniciar-se un contenciós per raons d'aquesta mena, en quedava petja en els anomenats llibres de cort o emanats de

corts jurisdiccionals. Malauradament, però, a Girona, a diferència d'altres localitats menors de la zona, no s'ha conservat gairebé cap exemplar dels volums que generà la cort dels oficials reials a la ciutat, de manera que pel període anterior al segle XVI no podem recórrer a documentació de tipus judicial per a l'estudi dels assalariats.

Això no obstant, en manuals i protocols de notaris és possible espigolar actes al marge de la dedicació professional de gironins i gironines que treballen per altri. I és que, com els coetanis de més estatus, en una proporció que ignorem, també contreien matrimoni quan arribaven a una certa edat o concertaven noces pels seus descendents, i així signaven contractes nupcials, normalment seguint el sistema dotal. De fet, en més d'una ocasió l'aportació del dot, sobretot de noies, es basava en essència en el que havien cobrat de fadrines servint a alguna família, que directament assumia el gruix de la quantitat promesa al nuvi. Al marge del matrimoni, treballadors i treballadores també demostraven formar part de xarxes de suport diverses assumint tuteles o curadories de menors. Alhora, encara que el patrimoni de la majoria era modest, alguns dictaren testament. Si no ho arribaren a fer, poden aparèixer igualment citats a les darreres voluntats de ciutadans que es recordaren del seu antic ajudant, servent o serventa i per pietat els feren una petita donació. Com també és conegut, en el seu darrer moment molts propietaris d'esclaus i esclaves començaven a fer comptes pel més enllà prometent-los la llibertat.

Val a dir que als fons notariais es troben de forma esporàdica pistes de registres documentals que malauradament no s'han conservat. I és que el fet que no ens hagin pervingut segons quines fonts no vol dir que en la contractació de mà d'obra poc qualificada tot es resolgués de paraula. Per exemple, per una acta notarial sabem que, l'any 1398, un draper gironí difunt havia tingut un llibre específic anomenat «de lloguers» on anotava les remuneracions que devia als seus empleats i criats.

QUANTS EREN, ON VIVIEN I COM VIVIEN: ALGUNS PERFILS DEL SECTOR TÈXIL, DEL MÓN DE LA CONSTRUCCIÓ I DEL SERVEI DOMÈSTIC

Comptat i debatut, es conserven fonts que ens permeten intentar apropar-nos al col·lectiu d'assalariats de la Girona medieval, sobre tot si se'n creuen de diversos tipus. Començarem per la documentació fiscal, és a dir, la sèrie de registres derivats del repartiment d'impostos sobre la riquesa, que a Girona arrenquen l'any 1360, i progressivament anirem desplegant petites mostres del que ens aporten altres menes de fons.

A través dels volums amb la relació del que havia de pagar cada cap de casa, podem intentar seguir els treballadors fixant-nos en les dues úniques etiquetes professionals que permeten identificar-ne una part, les de bracer i manobre. I això tenint en compte, com hem dit, que ni molt menys tots els assalariats devien encapçalar una llar

i, per tant, constar en aquests llistats. Sigui com sigui, els individus denominats bracers i els anomenats manobres en els registres de talles conservats entre 1360 i inicis del segle XVI representen percentatges baixos dins del global de la població activa gironina. Els primers no superen el 3%, llevat del cas una mica excepcional de la talla de 1360, en què, entre del centenar de bracers, hi ha també onze dones titulars de foc amb la denominació de braceres. Els manobres considerats contribuents són molt més escassos. No excedeixen la desena d'individus i, per tant, representen una proporció molt petita dins del conjunt de veïns. Podríem puntualitzar que, si bé eren pocs els qui s'identificaven com a bracers o manobres a les fonts fiscals, segurament hi havia més assalariats confosos dins dels veïns pels quals no consta cap denominació professional (entorn a un 10% en la majoria de registres). Tanmateix, no pensem que l'absència d'etiqueta fos inevitablement sinònim de persona que vivia del que cobrava per treballs diversos.

Taula 1: Nombre de titulars de foc amb l'etiqueta de bracer a les talles de Girona (1360-1506)

Any	Nombre (a 1360 tant homes com braceres)	Percentatge respecte del total de contribuents
1360	100	5,38
1379	32	2,21
1390	17	1,26
1396	33	2,31

Any	Nombre (a 1360 tant homes com braceres)	Percentatge respecte del total de contribuents
1403	47	3,03
1417	16	1,35
1462	24	2,75
1506	19	2,13

Font: Elaboració pròpia a partir de registres diversos d'AMGi, Talles

Taula 2: Nombre de titulars de foc amb l'etiqueta de manobre a les talles de Girona (1360-1506)

Any	Nombre	Percentatge respecte del total de contribuents
1360	11	0,59
1379	9	0,62
1390	4	0,30
1396	9	0,63
1403	6	0,39
1417	1	0,08
1462	7	0,80
1506	1	0,11

Font: Elaboració pròpia a partir de registres diversos d'AMGi, Talles

Pel que fa a les quantitats que se'ls assignaren en el repartiment de l'impost, i que haurien de reflectir, en línies generals, el valor del seu patrimoni o nivell de riquesa, posen en relleu bastanta de-

sigualtat interna. Es constata de manera especial als registres en què abunden més bracers o manobres, com els de 1360 o 1417. A tall de mostra, en aquest primer any hi havia un bracer a qui correspongué tributar per 80 sous, mentre que a força d'altres amb la mateixa designació no se'ls demanaven més de 20 sous. Sembla que l'any 1417, si bé els criteris del registre no són exactament equivalents a l'anterior, les diferències s'havien atenuat: el bracer més exigit havia de satisfer 10 sous i el que menys dos, al marge d'un que fou declarat pobre. Fos com fos, a banda de ser encara menys entre els subjectes fiscals, no es percep tanta diferenciació interna dins del petit grup de manobres i, alhora, presenten un perfil inferior al dels bracers. De fet, l'any 1360, el manobre a qui s'atribuí una quantitat major equivalia tot just a les de la meitat més modesta dels bracers.

Si ens continuem fixant en els bracers, sospitem que es tracta de la franja de treballadors relativament més estabilitzada (si això ja no és un miratge del propi fet que estaven al capdavant d'una llar i consten a les llistes de contribuents). Un dels principals indicis d'aquesta circumstància el trobem en la talla de 1403, que té el valor afegit d'indicar per cada veí si posseïa el domini útil de la casa on vivia o, en canvi, s'hi estava gràcies a alguna cessió temporal. Així veiem que dels quaranta-set bracers que apareixen a la talla de l'any 1403, trenta-nou (més del 82%) tenien establert l'habitatge on residien i només vuit vivien en immobles en règims similars als lloguers actuals (17%). Podem preguntar-nos a quin barri de la ciutat residien aquests treballadors. En realitat, no es

concentraven en exclusiva en una zona. Per exemple, n'hi havia uns quants a carrers secundaris del burg de Sant Pere i del Mercadal, encara que la majoria es trobaven, i aquí tots consten com a tinents de casa seva, escampats per la Vilanova, això és aproximadament entre les escales que pujaven al convent de Sant Domènec i el convent de la Mercè.

En paral·lel, gràcies a una mostra obtinguda per Alba Pérez de quantitats pagades entre nuvis en contractes matrimonials signats davant de notari a la Girona dels segles XIV i XV, comptem amb traços complementaris per caracteritzar aquest grup dels denominats bracers dins del col·lectiu més ampli de treballadors. Observant les sumes monetàries que paguen de dot alguns bracers per les seves filles i amb qui les casen, corroborem, tal com suggerien els registres fiscals, que existien força diferències entre ells. Els dots oscil·len en un forquilla prou ampla entre els 300 i els 1.000 sous i, de forma coherent amb això, els qui poden aportar més capten gendres de perfil professional superior, com ara paraires de la mateixa ciutat. Per contra, els joves bracers que pacten noces reben quantitats que no sobrepassen els 800 sous, i la majoria es casen amb donzelles de termes de l'entorn de la ciutat o de llocs més allunyats del bisbat.

Un altre apunt necessari respecte de l'abast i els límits de les fonts per captar assalariats en una ciutat de la baixa edat mitjana té a veure amb el tèxtil, com hem dit, una manufactura amb un procés de producció dispers i que incloïa la intervenció de molts

professionals i operaris. Hi destacaven els paraires. No en va són desenes (i algun cop arriben al centenar) els qui figuren a les talles amb aquesta darrera etiqueta. Tots ells, però, hem de considerar-los menestrals consolidats i autònoms dins del sector? Fent algunes comparacions entre fonts deduïm que no. Podem comparar els qui consten a les talles amb els titulars d'una instal·lació bàsica per parar els draps com eren els tiradors, una mena d'estenedors que es concentraven en un camp al costat de l'Hospital Nou fins que l'any 1412 s'inaugurà un segon recinte a prop de la sèquia Monar, rere el convent de Sant Francesc. Per exemple, posem de costat els setanta paraires que llista el registre fiscal de 1390 amb els únicament onze que consten com a propietaris de tiradors dos anys abans o, encara més, els cent divuit paraires etiquetats a la talla de 1417 amb la quinzena que en aquelles dates posseïen les instal·lacions mencionades al nou complex a tocar de la sèquia, o sigui que una trentena, si hi incloem els que suposem que continuaven tenint-ne al camp més antic. El resultat és que en la diferència de desenes d'individus entre els paraires que consten com a contribuents i alhora titulars d'una infraestructura clau per l'ofici i els que no en posseeixen, hi devia haver un ventall ampli de paraires assalariats amb diferent grau de dependència. A més, constatem que uns quants dels qui són designats paraires en alguns registres tenien una existència molt precària. D'aquí que en ocasions els propis recaptadors acabessin admetent que eren pobres i se'ls perdonés o reduís a una xifra simbòlica la quantitat que els pertocava pagar, tal com succeí amb Bonanat Domingo o Miquel Serra l'any 1360.

Sigui com sigui, en el món de la manufactura tèxtil, clarament la de més importància de la ciutat de Girona a partir de la segona meitat del segle XIV, és on la necessitat de braços per dur a terme les nombroses tasques que requeria l'elaboració de draps o teles conduí a un ventall més ampli de situacions laborals. A banda dels anomenats paraires, que tot fa pensar que no eren menestrals autònoms (això també s'hauria d'examinar en el cas dels teixidors), els protocols notariais ens brinden indicis d'altres estratègies d'organització diversa dins dels productors de teles. En primer lloc, trobem pistes d'un *Verlagsystem avant la lettre* en la mesura que es documenta gràcies a fets fortuïts com ara atacs militars o al fet que professionals de la ciutat encomanaven a pagesos de l'entorn peces de lli, fil o llana per sotmetre-les a algun procés. Per exemple, l'any 1386, una dona de Sant Martí Vell havia tingut a casa a diversos draps de lli que li havia entregat la dona d'un paire de Girona perquè els canegés o aclarís.

Per una altra banda, diversos contractes notariais, en la línia del que advertíem confrontant els registres fiscals amb altres documents, ens confirmen que veïns de Girona que apareixen a les fonts amb una determinada etiqueta professional del ram del tèxtil, en realitat, treballaven per algun col·lega que els cedia les eines. A tall de mostra, l'any 1356, l'abaixador Pere Vidal i la seva muller reberen del també abaixador Arnau Manlo unes tisores per abaixar o aptar draps de llana. També és en l'àmbit de la producció de teixits que sovintegen les referències a la pluriocupació, és a dir, gent que, d'acord amb la categoria que se'ls associava a les fonts,

tenia una dedicació professional, però que, a la pràctica, la compaginava amb tasques remunerades no necessàriament lligades amb la seva activitat principal. En aquesta línia, l'any 1367, un peixater gironí (que, al cap de cinc anys, ja directament es considerava peixater i paraire alhora) i la seva esposa obraven llana per fer draps per a un mercader de Barcelona. L'any 1372 també n'obrava un sabater, en el seu cas per a dos socis gironins, un dels quals era pellisser.

Ja hem dit que el sector de la construcció té un protagonisme indiscutible en el món dels treballadors. Tradicionalment es considera que els grans projectes constructius foren les empreses on es desenvoluparen les formes més properes als assalariats contemporanis. A Girona té una significació especial el sector perquè, a part de les grans obres religioses i civils, l'extracció de pedra, com hem apuntat, constituïa un dels motors de l'economia de la ciutat. Amb tot, ja hem comprovat que resulta complicat quantificar a partir de les fonts fiscals els que hi participaven com a operaris. A les talles són més aviat escassos els que s'identifiquen com a manobres. De tota manera, en el capmàs que fa S. Victor en una recerca exhaustiva a través de diversa documentació sobre els professionals de la construcció (o implicats en aquest sector) a la Girona del quatre-cents, documenta un total de 2.458 individus (incloent-hi 6 dones) al llarg del segle XV. Hi distingeix 568 manobres, 37 bracers, 215 operaris no reconeguts i 31 esclaus. Eren ells, un terç del conjunt d'implicats, els qui es dedicaven a les feines més feixugues de les obres, com transportar materials i eines o preparar la calç, o bé proporcionaven la força bruta necessària a l'hora de picar pedra.

Si combinem la bibliografia i la documentació comptable i notarial es multipliquen les mencions a aquests assalariats, tant les d'homes que feien de peó en grans projectes constructius, com les de manobres o macips, que actuaven d'auxiliars amb un mestre en comeses més específiques. Esmentem tres casos d'aquests darrers. Pere Ciprés, l'any 1406, havia d'instal·lar un bastiment per a la campana de les hores de la ciutat i, després d'emmirallar-se en un exemple que va anar a veure personalment a Perpinyà, treballà amb un macip durant dos dies. El també fuster Nicolau Orvai, l'any 1394, fabricà, juntament amb un ajudant, les càtedres del cor del convent de dominics de Manresa, que li encarregà un mercader d'aquesta ciutat. De forma similar, l'any 1422, Narcís Serra treballà durant mesos amb un auxiliar en l'estructura de l'edifici del col·legi fundat per Jaume Beuda dins del recinte de l'Hospital Nou de Girona. Podem afegir encara un altre exemple que il·lustra com s'adoptaven solucions diverses amb l'objectiu d'aconseguir l'ajuda imprescindible per iniciar un projecte. L'any 1435, el picapedrer Joan Gonsalbo feu obra en una nova capella de l'església del convent de la Mercè i no aportà ell mateix l'auxiliar, sinó que se serví d'un pagès que s'estava de criat del comanador del convent i que cobrà un salari complementari per aquella feina.

En paral·lel, a propòsit de les tasques de transport més pesades en les obres, alguns dels operaris de la construcció que apareixen en les comptabilitats no devien fer res gaire diferent del que assumien d'altres treballadors amb les etiquetes específiques de bas-taixos i macips de ribera que apareixen en alguns dels registres

fiscals lligats a l'impost directe. Tanmateix, són comptats: menys de cinc casos en els volums de la sèrie en què en consten.

Si ara, a través de les fonts notariales, entrem als obradors i llars dels ciutadans mateix; mercaders, notaris i menestrals gironins, constatem el que apuntàvem: en major o menor mesura, el més comú era que comptessin amb auxiliars, assalariats i aprenents, tots ells sovint referits amb el terme genèric de *macips*. A tall de mostra, disposaven d'almenys un macip cadascun el cavaller gironí Francesc Andreu Bóixols l'any 1417 (si bé el seu se l'anomena *macip* o *escuder*, tal com sembla que es preferia denominar-los entre els patricis i la petita noblesa), el draper Ramon Tortosa de Queixàs l'any 1351 (el qual l'enviava arreu de la Corona d'Aragó a negociar per ell la compra de draps de llana i seda), i, l'any 1363, el notari Bartomeu Vives. Aquest darrer, durant uns mesos, en tingué un, fill de Riudellots de la Selva, que aprengué al seu costat i acabà esdevenint escrivà. En efecte, el fet de constar com a macip no excloïa la vessant formativa. Això, però, sempre degué ser un tema controvertit i s'intentà regular la figura dels aprenents, si bé suposem que, més que per garantir una formació pels joves, per no perjudicar la reputació de la manufactura local o evitar problemes de competència entre artesans. En aquesta línia, en unes ordinacions d'abast ampli sobre la manufactura tèxtil promulgades des del govern municipal de Girona l'any 1422 es prohibia que els paraires tinguessin un macip aprenent si no l'admetien havent signat una acta escrita i assegurant-li un mínim de dos anys de continuïtat.

Les condicions devien ser bastant pitjors pels auxiliars destinats a tasques menys especialitzades. Sovint vivien sota el mateix sostre del qui els donava feina. En definitiva, es produïa certa confusió entre els que ajudaven al taller o negoci i els qui servien a la llar i que, com hem dit, tendien a compartir espai amb algun esclau o esclava. És el que alguns autors anomenen «la família de sostre». En aquest sentit, el barber Jaume Arloví, en un testament de l'any 1419, es referia, entre els béns que llegava a la seva muller, als llits que pertanyien als macips que tenia a casa. Encara és més explícit el contracte matrimonial signat l'any 1421 entre el fill d'un apotecari i la filla de Miquel Vilar, un altre reputat especier de la ciutat. Acordaven cohabitar amb la mare del nuvi i, per això, avançant-se a possibles conflictes, preveïen que en una hipotètica divisió de béns de la casa la mare es quedaria, entre altres coses, amb un llit per a ella i un altre per a la criada que la cuidés. En el cas de les famílies de ciutadans que tenien tant casa a la ciutat com residència a l'entorn rural, aquest servei devia passar el temps anant d'un lloc a l'altre. Ho deduïm, per exemple, de l'acord a què, l'any 1364, arribaren dos homes de la parròquia de Constantins amb Berenguer Sarriera: realitzarien encàrrecs de tota mena que els fes, excepte el trasllat de fems des del centre de Girona fins a la torre que aquest prohom tenia a Palau. Altres famílies s'endugueren el servei en els trasllats preventius amb què les famílies benestants s'apartaven dels nuclis urbans durant els diversos brots epidèmics posteriors a la Pesta Negra. Ho veiem en les dones de la família Desvern que, en un període de contagi entre la tardor de 1420 i la primavera de l'any següent, s'instal·laren temporalment en una casa llogada a Galliners.

Igualment abundaven els esclaus i esclaves en els estrats alts i mitjans de la societat gironina. Diversos autors han advertit que sovint era molt fina la línia que els separava dels assalariats o dels servents. Alguns propietaris cedien els esclaus com a jornalers per beneficiar-se de les soldades que els pagaven. I això explica, sense anar més lluny, la seva presència com a peons en moltes obres de construcció. En paral·lel, no era rar el cas d'esclaves que s'alliberaven amb la condició que continuessin com a servei domèstic durant uns anys. Ens ho il·lustra la captiva que, l'any 1383, el notari Bartomeu Tord afranquí per esdevenir serventa seva a canvi d'una soldada i que, al cap de tres anys, es casà amb un antic esclau d'un altre gironí que, un cop alliberat, havia passat a rebre, precisament, l'etiqueta de bracer. En definitiva, la borsa d'assalariats d'una ciutat com Girona es nodria sovint d'exesclaus.

Un altre aspecte que s'entreveu a les fonts, però en què s'hauria aprofundir és en la preponderància dels forans o, com a mínim, dels originaris de parròquies rurals entre els qui conformaven el col·lectiu d'assalariats gironins. Dit d'una altra manera, caldria veure si la majoria es mudaren a la capital en algun moment de joves o, en canvi, predominaven les famílies amb dues generacions o més com a assalariats domiciliats a la ciutat. C. Guilleré considera que, a les dècades centrals del segle XIV, tres de cada quatre aprenents d'oficis diversos procedien de pobles del bisbat. A les fonts tendeixen a destacar, sens dubte, aquests joves que arribaren a Girona per adquirir un ofici o oportunitats laborals diverses i que, per tant, engruixiren les files del col·lectiu de treballadors; dels quals tan sols alguns aconseguiren prosperar.

Alhora, és possible que el mercat de treball de la ciutat atragués temporalment a assalariats que no s'hi acabaven d'assentar mai per moltes feines que hi anessin encadenant amb el pas dels anys. Un bon perfil d'home que es va llogar per diverses tasques al llarg de la seva vida és el d'un tal Antoni Rabull de la parròquia de Sils que, segons un testament que dictà l'any 1440, entre les quantitats que se li devien i que comptava que els administradors de la seva herència aconseguirien recuperar hi havia els salaris corresponents a un cert temps que estigué com servent a la torre dels Margarit a Sant Gregori i un altre període que passà a casa d'un ciutadà gironí, també de quan fou manobre d'un boter de la mateixa ciutat, entre d'altres jornals que s'havia guanyat per ocupacions més esporàdiques.

L'ÀMBIT LABORAL EN PERSPECTIVA FEMENINA

Tot el que hem dit no ens ha de fer perdre de vista que el mercat laboral de la Girona de la baixa edat mitjana també existia en femení. Ignorem quin percentatge dels qui vivien dels salaris que percebien eren dones, però el seu pes fou, sens dubte, important en alguns sectors. D'entrada, segur que ho fou en la principal manufactura, que és, com anem insistint, la lligada al tèxtil. A tall de mostra, a la talla recaptada l'any 1360 i amb un registre que tendeix a recollir amb precisió totes les unitats familiars existents, incloses les dones que vivien soles, trobem, entre les ocupacions femenines més nombroses, quaranta-vuit filaneres o filadores, catorze costureres, divuit pintaneres i set teixidores.

Com han assenyalat especialistes en el tema, a la Catalunya de la baixa edat mitjana les dones ni molt menys només filaven. També en trobem gestionant alguns obradors o en diferents àmbits del comerç a la menuda. Limitant-nos, però, al col·lectiu d'assalariades, és significatiu que S. Victor en documenti, fins i tot, treballant al costat de peons a les grans obres de construcció, assumint tasques diverses no especialitzades i de vegades realitzant esforços físics importants com transportar pedres amb animals o dur aigua de pous llunyans. A més, per determinar els salaris que se'ls pagaven la condició de dona no era l'únic criteri tingut en compte.

Finalment, dues dedicacions clarament més feminitzades eren les lligades a la reproducció i a la lactància, o sigui, les llevadores i les dides. De les primeres, en tenim documentades unes quantes des de mitjan segle XIV. Per exemple, la llevadora d'infants na Vinyoví o la comare na Mitjavila, que contribuïren a la talla de 1360. Anys més tard, ens apareix la també designada comare Margarida Teixidora, vídua d'un sastre que, l'any 1441, aconseguia recuperar per sentència judicial quatre florins d'un mercader que li devia per l'assistència als parts de quatre fills de l'esposa del demandat. Les dides apareixen sovint en contractes d'al·letament que es registren davant de notari o en actes com testaments que demostren la relació d'afecte que establien amb els nadons que havien al·letat. Aquests contractes prenen la forma d'afermaments com els dels joves aprenents, tal com il·lustra, entre molts altres possibles casos, el de la dona d'un habitant de la parròquia de Celrà que, l'any 1388, fou entregada pel seu marit per nodrir durant dos anys el fill

del ciutadà gironí Joan Sarriera. No sabem el vincle que acabaren teixint, però sí que es percep en d'altres coetanis, com l'esposa d'un draper que en el seu darrer testament de l'any 1412 establí una petita deixa a la dona que lactà el seu fill. També certes institucions contractaven dides, com feu l'Hospital de Santa Caterina l'any 1499, quan pagà a «dones lleteres» per donar de mamar als infants orfes o abandonats que el centre acollia.

Aquestes dones, a qui es recorria durant la lactància dels fills de famílies amb certes recursos, passaven a integrar, en certa mesura, el servei domèstic més o menys permanent d'aquestes llars. Com hem vist, moltes cases tenien servents o criats i, alhora, serventes o minyones, en una proporció que les fonts disponibles no ens permeten fixar. A banda dels contingents d'esclaus i esclaves a què ja ens hem referit, no sempre aquestes joves, normalment procedents de parròquies rurals del bisbat i que es traslladaren a Girona a servir una casa, es quedaren estancades en l'assistència a la llar, sinó que es pogueren casar i dedicar-se a d'altres activitats. Alhora, algunes d'elles, per la circumstància que fos, tingueren un petit patrimoni o herència a banda dels salaris acumulats i signaren testament davant de notari. Així en podem saber alguna cosa, com, per exemple, en el cas de Berenguera Rovira, serventa del ciutadà Guillem Castell, que, en plena Pesta Negra el juny de 1348, dictà testament; de Guillermina Comia, filla d'Anglès, que feia de majordoma d'un clergue de la seu quan signà les seves darreres voluntats l'any 1381; o d'Elisenda, la dona d'un carnisser de Girona, que estava al servei

d'un altre prevere en una data propera. Igual que les dides, en algunes famílies també es recordaren d'elles al cap d'uns anys i les tingueren en compte en testaments. A tall de mostra, la dona d'un anaper, en testar l'any 1392, preveí un llegat per a un pel·leter veí seu i la seva filla, a qui havia tingut a casa de criada. Era un gest eminentment piados i revestit de simbolisme. Les deixes consistien en quantitats de moneda molt petites o objectes bàsics però amb significat. I no devia ser cap raresa, sinó una pràctica que lligava bé amb aquesta idea de caritat, el que havia estipulat en un testament anterior a 1420 un antic patró de nau de Sant Feliu de Guíxols aleshores assentat a Girona, Nicolau Denalba: la tela que el cobrí durant la sepultura s'havia de donar a una antiga minyona.

Mirades de reüll per la resta de la societat i ja en un àmbit molt marginal de l'esfera laboral (la prostitució era una activitat retribuïda però infamant), hauríem de considerar les fembres públiques o prostitutes. Les autoritats intentaren sempre que exercissin en un espai controlat. El bordell de Girona, entre altres emplaçaments anteriors, durant el segle XV es trobava a la Vilanova, a prop de la Mercè. A partir de la documentació notarial, es té testimoni d'unes quantes que hi exercien; per exemple, de Violant, dita la Valenciana, nascuda a Xàtiva, i que l'any 1413 residia a Girona després d'una etapa a Barcelona, o de les castellanques Caterina, amb el sobrenom de *la Comtessa*, i Agnès, d'Úbeda i d'Alba respectivament, instal·lades a la ciutat a inicis de la dècada de 1430.

BREUS CONSIDERACIONS FINALS

En definitiva, aplegant i posant en relació documentació diversa que es conserva en els rics fons arxivístics de Girona es poden trobar pistes per apropar-nos a un món més aviat a l'ombra com és el dels assalariats i treballadores. Resulten poc visibles a les fonts, però tenen un paper bàsic en l'activitat manufacturera i l'economia general de la ciutat. A propòsit del seu nombre, identitat, origen, activitats i vincles diversos hem apuntat diverses hipòtesis de treball o simples intuïcions, que convindria continuar explorant amb recerques de més abast. Ja hem dit que, pel cas de Girona, queda pendent una anàlisi sistemàtica d'un gran tema lligat al col·lectiu dels treballadors com és el de l'evolució dels salaris. I és que, a banda d'il·lustrar tendències econòmiques generals, el seu augment o caiguda condicionà un grup professional que sempre vorejà la precarietat o, fins i tot, la pobresa.

Com que ara per ara no sabem en quines etapes de la baixa edat mitjana pogueren viure millor o patir més estretors, també costa intuir si en algun moment hi hagué el terreny adobat per a certes tensions entre assalariats, aprenents o joves auxiliars i els mestres artesans o menestrals consolidats. A Barcelona, sense anar més lluny, s'han documentat alguns episodis d'aquesta mena al llarg del segle XV en què «joves alogats o fadrins» s'organitzaren per forçar la negociació amb els caps de taller sobre les condicions de treball i les retribucions. Al capdavant, sempre degué haver-hi alguna mena de conflictivitat latent als estrats inferiors del món la-

boral o en les franges baixes de la societat. S'hauria de veure si la mala maror era estructural i quin fou l'impacte de certs incidents; per exemple, els episodis d'assalariats que intentaren aprofitar-se de la confiança dels qui els donaven feina, com el d'un macip de Joan Sarriera, esmentat abans, que l'any 1393 fugí després de robar al seu patró roba i parament de la llar.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERCH, Ramon (1984). *Gremis i oficis a Girona: Treball i societat a l'època pre-industrial*. Girona: Ajuntament de Girona.
- BECK, Patrice; BERNARDI, Philippe; FELLER, Laurent (2015). *Rémunérer le travail au Moyen Âge: Pour une histoire sociale du salariat*. París: Picard.
- BERNATO, Sandra (2012). *L'artesanía a Girona al segle XV*. Lleida: Pagès.
- BONNASSIE, Pierre (1975). *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*. Barcelona: CSIC.
- COMAS, Mireia; MUNTANER, Carme; VINYOLÉS, Teresa (2007). «Elles no només filaven: producció i comerç en mans de dones a la Catalunya baixmedieval». *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 56, p. 19-45.
- GUILLERÉ, Christian (1994). *Girona al segle XIV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LLUCH BRAMON, Rosa (1996). «Els manuals de comptes de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona: menjar de pabordes i pa de pobres». Dins *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII)*. XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals, (Palma, 29 novembre-2 desembre 1995). Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 567-578.
- REIXACH SALA, Albert (2018). «Mundo laboral, política municipal y trends económicos en las ciudades catalanas de la baja Edad Media: el ejemplo de Gerona (1340-1440)». Dins SOLÓRZANO, Jesús Á.; SOUSA MELO, Arnaldo [ed.]. *Trabajar en la ciudad*

- medieval europea*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, p. 353-382.
- (2019). *Els usos de l'aigua en una ciutat preindustrial: segle XI-V-inicis del segle XVIII*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.
- SALICRÚ I LLUCH, Roser (2006). «L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball en l'entorn català tardomedieval». *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 52, p. 49-85.
- SOBREQUÉS VIDAL, Santiago (1975). *Societat i estructura política a la Girona medieval*. Barcelona: Curial.
- VELA AULESA, Carles (2007). *Especiers i candelers a Barcelona a la baixa edat mitjana: testaments, família i sociabilitat*. Barcelona: Fundació Noguera.
- VICTOR, Sandrine (2008). *La construction et les métiers de la construction à Gérone au XVe siècle*. Toulouse: Presses Universitaires du Midi.

